

ՀՈՌՈՄՈՍԻ ԳՐՉՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Միջնադարյան Հայաստանի ամենանշանավոր և ճանաչված մշակութային կենտրոններից էր Հոռոմոսի վանքը: Հիմնադրվել է Աբաս Բագրատունի թագավորի (929—953 թթ.) կառավարման տարիներին, Անիից հյուսիս, Ախուրյան գետի աջ ափին, Բյուզանդիայից եկած հայ վանականների կողմից, որոնք, խուսափելով այնտեղ սկսված հալածանքներից, վերադառնում էին հայրենիք՝ հիմնելով իրենց վանքերը. «Իսկ ի գաւառին Հիրակայ՝ Հոռոմոսին կոչեցեալ վանք ջինեցաւ ի ձեռն Յովհաննիսի, որ էր վարդարեալ յողորմածութեան պարոս» — գրում է Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողկը¹:

Հոռոմոսի վանական համալիրը բաղկացած է տարբեր ժամանակներում կառուցված մի շարք մատուռներից և երեք խոշոր եկեղեցական շենքերից՝ Ս. Գևորգ², Ս. Հովհաննես և Ս. Մինաս: Առաջինը հիմնադրվել է Գագիկ Ա Բագրատունու (990—1021 թթ.) թագավորության տարիներին, երկրորդը՝ 1038 թ. Հովհաննես Սմբատ թագավորի կողմից, իսկ

Ս. Մինասը կառույցներից ամենահինն է և հավանաբար հենց սա է Հովհաննեսի հիմնադրած բուն Հոռոմոսի վանքը³: Ուսումնասիրելով Անիի արվարձանները՝ Թորոս Թորամանյանը եկել է այն եզրակացության, որ պարիսպներից դուրս՝ հյուսիս-արևմուտքում, քաղաքը հասնում էր մինչև Հոռոմոսի վանքը⁴: XI—XIII դդ. բարգավաճած, պորացած և ընդարձակված մայրաքաղաքը ոչ միայն տարածությամբ, այլև քաղաքային իր եռուն կյանքով և մշակութային վերելքով իր ոլորտն է առնում Հոռոմոսի վանքը, իսկ վերջինս Անիի հոգևոր և մշակութային կյանքում նշանակալից դեր էր խաղում: Բավական է նշել, որ Անիի Բագրատունի թագավորների աճյունները հողին էին հանձնվում Հոռոմոսում:

Պատմաբան Լեոն Անի կատարած իր ուղեվորությունից հետո գրում է. «Անի գնացողներին ես խորհուրդ կտամ նախ այցելել Հոռոմոսը: Սա նախադուռն է: Անին այստեղից է սկսվում»⁵: Միջնադարում Հոռոմոսն ուներ

¹ Ստեփանոս Տարոնեցի, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետրբուրգ, 1885, էջ 174:

² Այս եկեղեցին ունեցել է որմնակարներ. «Եկեղեցին ի ներքուստ ներկված և նկարապարզված է: Խորանի կիսագմբեթի մեջ նկարված է մեծադիր Քրիստոսի պատկերը... նկարները նույն ճաշակը և ափսեքը ունին գրեթե ինչպես Անիի եկեղեցիներու նկարները» — Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. Բ, Երևան, 1948, էջ 161:

³ Թ. Թորամանյան, նշվ. աշխ., հ. Ա, Երևան, 1942, էջ 299—305:

⁴ Թ. Թորամանյան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 327—328:

⁵ Լեոն, Անի, Երևան, 1946, էջ 99: Հոռոմոսի վանքից քիչ հեռու, Անի տանող ճանապարհի վրա կառուցված է մի ինքնատիպ զույգ աշտարակավոր կամար, որն ամենայն հավանականությամբ Անիի արվարձանի ելոյին կառուցված, քաղաքի մուտքը խորհրդանշող կամար է: Կ. Մաթևոսյան, Հոռոմոս — Անի ճանապարհին գտնվող կամարը, «Պատմա-բանասիրական հանդես» 1982, № 1, էջ 143:

հմուտ և անվանի ուսուցիչներով և մեծաթիվ աշակերտներով հռչակված դպրոց⁶, ինչպես նաև հարմարավետ ուսումնական շենքեր⁷:

վանական համալիրի եկեղեցիների պատերին պահպանվել են մեծ թվով վիմագիր արձանագրություններ: Դրանցից մեկում (գրված

Անվանաթերթ «Բագնայրի Ավետարանից», 1232 թ.
Գրիչ՝ Իգնատիոս Հռոմոսուցի

Վանքն ունեցել է գրադարան, որն անընդհատ ճոխացել է նոր ընդօրինակությունների և նվիրատվությունների շնորհիվ: Հռոմոսի

1201 թ.) ումն խաչեղբայր և նրա որդի Ավետիսը նշում են իրենց կատարած նվիրատվության մասին⁸: Մեարոպ Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի № 7635 ձեռագիր Ավետարանի 1249 թ. գրված հիշատակարանում դարձ-

⁶ Ա. Մովսիսյան, Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, Երևան, 1958, էջ 272:

⁷ Օ. Халпахчан. Гражданское зодчество Армении, Москва, 1971, с. 121.

⁸ Ն. Սարգսյան, Տեղագրությունը ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 151:

յալ հանդիպում ենք նույն նվիրատուների անուններին: Խաչեղբայրը հավանաբար արդեն մահացել էր, քանի որ որդին՝ Ավետիսը, իրեն ծեր է համարում: Վերջինս հիշատակարանում հաղորդում է, որ Հռոմոսի վանքի Ս. Հովհաննես եկեղեցուն է նվիրում այդ Ավետարանը. «Ավետարանս Հռոմոսի վանքից Սուրբ Յովաննիսի է աւանդեալ ի մեղապարտ ծերոյս յԱւետեացս, որդոյ Խաչեղբայրն, աղաչեմ յիշի յաղաթս: ի ՈՂԸ թվին...»⁹: Հռոմոսի վիմագիր արձանագրություններում վկայություններ կան ևս երկու ձեռագրերի նվիրատվության մասին: 1246 թ. Աջոտ Դսեղեցին, այլ նվիրատվությունների հետ միասին, վանքին է տվել մի Ավետարան. «...ետու պամենագով Աւետարան»¹⁰: Մեկ ուրիշ արձանագրության մեջ Հովհաննես Յիսկը հիշատակում է վանքին հանձնված մի Հայսմավուրքի մասին, որը հենց ինքն էր գրել տվել. «...ետու պիմ Մարտիրոսոյ որ իմ հալալ արդեամբք գրեալ էր...»¹¹: Հռոմոսի վանքին մեկ այլ Ավետարան է նվիրվել 1347 թ.: Հիշատակություն կա այդ մասին ձեռագրի կապի վրա: Նվիրատուն է ունի Ջաջում և իր Ամիր Սմբատ որդին: Գարեգին Հովսեփյանը ենթադրում է, որ կապը հավանաբար Անի քաղաքում է պատրաստված¹²: Իսկ բուն ձեռագիրը գրված է եղել 1324 թ. «ի աշխարհս ֆռանգաց, ի քաղաքս ձէն»¹³:

Սակայն Հռոմոսի գրադարանը սոսկ նվիրատվություններով չի հարստացել: Վանքում աշխատել են մի շարք հմուտ գրիչներ, որոնցից Իգնատիոսը հայ միջնադարյան լավագույն արվեստագետներից մեկն է համարվում: Գրչությամբ պատվել են նաև Հռոմոսի դպրոցի աշակերտները: Վանքի գրչատունը հայտնի է եղել ոչ միայն վարպետ գրիչներով ու մանրանկարիչներով, այլև ջնորհալի կապարարներով: Այսպես, Հաղբատում գրված և Անիի Բեխենց վանքում նկարապարզված «Հաղբատի Ավետարանը» (Մեսրոպ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 6288)

⁹ Մատենադարան, ձեռ. № 7635, էջ 267ա: Հմտ. Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիպոլս, 1951, էջ 1007:

¹⁰ Ն. Սարգսյան, նույն տեղում, էջ 154:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 156:

¹² Գ. Հովսեփյան, Մի էջ հայ արուեստի և մշակույթի պատմությանից, Հալեպ, 1930, էջ 36—37:

¹³ Գ. Հովսեփյան, նույն տեղում, էջ 37: Ուշագրավ է, որ այդ շրջանում Իտալիայի մի շարք այլ քաղաքներում ևս բազմաթիվ հայերեն ձեռագրեր են գրվել: Տես Լ. Խաչիկյան, Ժ-դ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 189—190, 204, 238, 273, 408, 487:

կապվել է Հռոմոսում, Աբրահամ կապմովի կողմից:

XII դարի վերջին Հռոմոսի գրչատան գործունեության մասին պատկերացում կարող ենք ունենալ Հովհաննես գրչի և մանրանկարչի ստեղծագործական ժառանգությանը ծանոթանալով: «Յովաննես մեր երևելի գրիչներից է» — նկատում է հայ գրչության արվեստի բազմահմուտ գիտակ Գարեգին Հովսեփյանը¹⁴:

Հովհաննեսի ընդօրինակած, առայժմ մեկ հայտնի ամենավաղ ձեռագիրը գրված է 1181 թ. և պահվում է Վենետիկի Մխիթարյանների Մատենադարանում 961/87 համարի տակ: Ձեռագիրն Ավետարան է, գրված մագաղաթի վրա, երկաթագիր գրությամբ, միասյուն, ունի 344 թերթ (15×19) տող՝ 17¹⁵: Հովհաննեսը որ գործն սկսել և ավարտել է հարապատ եղբայրների՝ Վարդանի և Գրիգորի «սատարությամբ» և խրախուսանքով: Գրիգորը միաբանության անդամ չէր, իսկ Վարդան երեցը Հռոմոսի միաբաններից էր, որին Հովհաննեսը անվանում է իր ուսուցիչը: Ձեռագրի գլխավոր հիշատակարանի սկզբի մասը չի պահպանվել: Նրա անվաս մնացած հատվածից (էջ 343ա) իմանում ենք, որ «գրեցաւ աստուածային եւ կենարար Աւետարանս ի թուիս Հայոց ի ՈԼ (1181) ի տիեզերահռչակ վանս Հռոմոսի ընդ հովանեաւ Սուրբ Յովհաննիսի, ի հայրապետութեան տեառն Բարսղի եւ յառաջնորդութեան ուխտիս Խաչատրոյ եւ ի հոգեւոր տեսչութեան Կարապետի...»: Հովհաննեսը նշում է, որ ձեռագիրը գրել է «...հրամանաւ Վարդանայ երեց եղբար իմոյ և ուսուցչի, և սատարութեամբ կոտսեր եղբար աշխարհաւարի՝ Գրիգորոյ...»¹⁶:

Հովհաննես գրիչը նաև մանրանկարիչ էր: Նրա ստեղծած ձեռագիրը, չնայած տերուական պատկերների բացակայությանը, հարուստ գեղարվեստական հարդարանք ունի: Ձեռագրում պահպանվել են խորանները, որոնք գեղեցիկ, գունավառ և բազմամոտիվ պարդարանքներ ունեն¹⁷: Ավետարանի սկզբում պակասում են Եվսեբիոսի նամակը և Մաթնոս ավետարանիչի պատկերը: Մյուս երեք ավետարանիչների պատկերները տեղադրված են համապատասխան Ավետարանների սկզբում: Ավետարանիչները նկարված են

¹⁴ Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք..., էջ 486:

¹⁵ Բ. Սարգսյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. I, 1914, էջ 391:

¹⁶ Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք..., էջ 483—484:

¹⁷ «Այլական մանրանկարչություն», Վենետիկ, 1966, էջ 50—58:

կանգնած դիրքով՝ ձախ ձեռքերին գրքեր: Թե՛ իրենց դիրքով, թե՛ ձեռքերի ու ոտքերի շարժումով, հագուստների ձևավորումով, իրար նման են Ղուկասի և Հովհաննեսի պատկերները: Մարկոս ավետարանիչի պատկերը առանձնանում է մյուսներից¹⁸: Ավետարանի էջերում նաև մեծաթիվ նրբաոճ լուսանցապարզեր կան:

Այս ձեռագրի հետագա ճակատագրի մասին է պատմում 1236 թ. գրված նրա հիշատակարանը, ըստ որի, այդ թվականին ոմն Նացուալ գնել է Ավետարանը և նվիրել Անիի Կաթողիկեին. «Ի թուականիս Հայոց ՈԶԵ (1236) ես նուապս ծառայ Աստուծոյ Նացուալս տուի պուրբ Աւետարանս ի Սուրբ Կաթողիկէն ի յիշատակ ինձ եւ ննջեցելոց ի մոց...»¹⁹:

Հովհաննես գրիչը 1181—1182 թթ. Հոռոմոսում ընդօրինակել է նաև մեկ այլ ձեռագիր՝ «Մաշտոց»: Այն այժմ պահվում է Երուսաղեմում, Սրբոց Յակոբեանց վանքի ձեռագրատանը (№ 3299): Ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «Ես Յովանէս Հոռոմոսի վանեցի՝ եղբայր Վարդանայ, մեծ տառապանաւք աշխատեցայ ի գիտս բանից գրոցս եւ գրեցի ըստ իմում կարի, աղաչեմ յիշեսցիք զմեզ յաղութս» (էջ 123ա):

Գրիչ Հովհաննեսի ստեղծած մեզ հայտնի երրորդ ձեռագիրը գրված է 1187 թ.: Բովանդակությունն է՝ «Ճառք յաղագս վեցարեւից սրբոյն Բարսղի Կեսարոս»: Այն պահվել է Կեսարիայի Ս. Սարգիս հայկական եկեղեցում, այժմ գտնվում է Երուսաղեմում (№ 1801)²⁰: Ձեռագիրը գրված է թղթի վրա, ունի 386 թերթ, գրչությունը՝ բոլորգիր: Գլխավոր հիշատակարանում գրիչը հայտնում է. «...յոկ անտամբ միայն քահանայ Յովանէս գծագրեցի զսա տկար մտամբ և անպար անձամբ ի տիեզերահոռակ ուխտիս Հոռոմոսի կոչեցեալ վանք, ընդ հովանեաւ Սուրբ Յովանիսի... Արդ աղերսահայց մաղթանաւք խնդրեմ յամենեցուն, որ աւգտիք ի սմանէ, յիշեսցիք յաղաթս զաճիւնացեալ մեղաւք զՅովանէս և զեղբայրն իմ զՎարդան միայնաւոր հանդերձ ծնաւաւք մեռումք և եղբարք... Թուական Հայոց ՈԼԶ (1187)»²¹: Ձեռագրում կան մանր

հիշատակագրություններ, իսկ գլխավոր հիշատակարանի վերջում հանդիպում ենք նաև գրչի մյուս եղբոր՝ Գրիգորի անվանը. «Ընդ նմին եւ զԳրիգոր եղբայրս յիշեսցիք ի Տէր»:

Այսպիսով, վերոհիշյալ երեք ձեռագրերը մեզ ծանոթություն են տալիս XII դարի վերջին Հոռոմոսի վանքի գրչատանը աշխատող Հովհաննեսի, ինչպես և նրա Վարդան և Գրիգոր եղբայրների մասին, որոնք իրենց նվիրել էին հայ մշակույթին ծառայելու սրբական գործին:

XII դարի վերջերին Հոռոմոսի վանքում է գրված Մեսրոպ Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի № 3613 ձեռագիրը, որը պարունակում է Սամվել Անեցու ժամանակագրության ամենահին օրինակներից մեկը: Ձեռագիրը գրված է թղթի վրա, ունի 79 թերթ (16,5×11,5), գրչությունը՝ միասյուն, գրչությունը՝ բոլորգիր և շղագիր, տողերի քանակն է 26-և 18: Ձեռագրի բուն գրիչը Մխիթար Անեցի արեղան է, որն իրեն անվանում է Հոռոմոսի վանքի աշակերտ: Ըստ երևույթին, ձեռագրի գրվելուց քիչ հետո, մեկ ուրիշն այնտեղ որոշ հավելումներ է արել²²: Գրիչ Մխիթարը թողել է երկու հիշատակարան. «Ձեռնեայս յարդիւնական գործոց՝ զչուառ գրիչս զՄխիթարիչ Անեցի սուտանուն արեղայ և աշակերտ բանի ի վանացն Հոռոմոսի, սնեալ առ ոտն Սուրբ Յովանիսի: Յիշեսցիք ի Քրիստոս աղաչեմ», «Ձմեղաւոր ստացաւոս և զաշխատաւորս զՄխիթար և ծնաւոսն մեր և եղբայրսն յիշել աղաչեմ»²³:

XIII դարի առաջին կեսին Հոռոմոսում է աշխատել գրիչ և մանրանկարիչ Իզնատիոսը, որի ձեռագրական ժառանգությունը Անիի շրջանում ստեղծագործած գրիչների գործերի մեջ ամենահարուստն է: Իզնատիոսի գրչական գործունեության և մանրանկարչական արվեստի վերաբերյալ բավականաչափ գրականություն կա²⁴, ուստի, համառոտելով մեր

²² Երկրորդ գրիչը, որի անունը ձեռագրում չի նշված, գրչության համար օգտագործել է աղյուսակների ազատ մասերը: Նա գրել է ավելի բաց գույնի թանաքով և տարբեր գրչությամբ, որն իսկույն առանձնանում է Մխիթարի գրից:

²³ Մատենադարան, ձեռ. № 3613, էջ 26բ, 35բ:

²⁴ Գ. Հովսեփյան, Նիւթեր և ուսումնասիրություններ հայ արուեստի և մշակույթի պատմության, պր. Ա. Իզնատիոս մանրանկարիչ և Եղթոնկանց տոհմը, Երուսաղեմ, 1935, պր. Բ, «Նարնեալ Իզնատիոս Հոռոմոսի մանրանկարիչի մասին», Նյու Յորք, 1943, Հ. Քյուլտյան, Իզնատիոս մանրանկարիչ, «Անահիտ», 1939, № 3, Ա. Երեմյան, Իզնատիոս մանրանկարիչ արվեստի հիմնական գծերը, «Էջմիածին» 1956, № 3, Կ. Մարտոսյան, Գրիչ և մանրանկարիչ Իզնատիոս Հո-

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 49—50: Հեարավոր է, որ Մարկոս ավետարանիչի պատկերը ավելի ուշ (1236 թ.) նկարված լինի:

¹⁹ Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք..., էջ 907:

²⁰ Ն. Պողոսյան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղեմ, 1972, էջ 161—163: Հովհաննեսի գրած ձեռագիրը Սամվել Անեցու ժամանակագրությունը պարունակող, 1198 թ. գրված մի ձեռագրի հետ Նույն կապի մեջ է ամփոփված:

²¹ Նույն տեղում:

խոսքը, նշենք, որ այս վաստակաշատ գրիչը թեև աշխատել է նաև գրչության այլ օջախներում, սակայն հիմնականում ապրել և ստեղծագործել է Հոռոմոսի վանքում: Այստեղ է գրել և ծաղկել նշանավոր «Բագնայրի Ավետարանը» 1232 թ., որի հիշատակարանում սիրով է հիշում վանքի միաբաններին՝ Աստուծո ողորմությունը խնդրելով նրանց համար. «Եւ արդ գրեցաւ սա ձեռամբ Իգնատիոսի ապաշնորհի և մեղապարտ գրչի՝ ի ՌՁԱ (1232) թուականին, ի մեծահոգակ ուխտիս՝ ի Հոռովմոսի կոչեցեալ վանք, ընդ հովանեաւ Սրբոյ Կարապետիս՝ ի մէջ սուրբ եղբարց, որոց ողորմեսցի Քրիստոս Աստուած մեր, որ է արհեստալ յախտեանս, ամէն»²⁵:

Իգնատիոսը հավանաբար Հոռոմոսում է ստեղծել նաև 1236 թվականի բարձրարվեստ մանրանկարներով վարդարված Ավետարանը, որը ստացողների կողմից նվիրվել է Նծկոնքի վանքին²⁶:

Հոռոմոսի գրչության կենտրոնը իր աշխարհագրական դիրքի բերումով սերտորեն կապված է եղել քաղաքամայր Անիին և անմիջականորեն կրել է նրա քաղաքային բարձր մշակույթի ուղղակի ազդեցությունը: Իր հերթին, ժամանակակիցների կողմից «մեծահոգակ», «տիեզերահոգակ» մակդիրներով հորջորջված Հոռոմոսի վանքը անեցիների համար առաջնակարգ նշանակություն ունեցող հոգևոր և մշակութային կենտրոն է եղել, Բագրատունի թագավորների շիրիմներով սրբագործված նվիրական վայր:

Հապարամյակից ավելի է, ինչ գոյություն ունի Հոռոմոսի վանքը, նրա կիսավեր եկեղեցիներն ու մատուռները մինչև օրս էլ կանգնած են Ախուրյան գետի ափին, որպես նախնյաց փառքի ու իմաստության լուռ վկաներ:

ռոմոսցի, «Բաներ Երևանի համալսարանի», 1982, № 1, և այլն:

²⁵ Մատենադարան, ձեռ. № 1519, էջ 299ա, հմմտ. Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք..., էջ 888;

²⁶ Ս. Տեր-Ավետիսյան, Յուցակ հայերեն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հ. Ա, Վիեննա, 1970, էջ 205—207;

